

DEĞİŞEN DÜNYA DÜZENİNDE İRAN JEOPOLİTİĞİ

AKKOYUNLU, Nilüfer
TÜRKİYE/TURPIYA

ÖZET

Orta Doğu her zaman büyük güçlerin politika oyunlarının oynandığı bir rekabet alanı olmuştur. İran, jeopolitik konumu ve petrol-doğalgaz zengini bir ülke olarak özellikle İngiltere ve Rusya tarafından stratejik bir bölge olarak görülmüştür. Her iki dünya savaşında da toprakları bu iki ülke tarafından işgal edilen İran, İngiltere tarafından sömürgelere giden yolun güvenliğini sağlama aracı olurken, Rusya için sıcak denizlere inme politikasının aracı olmuştur. İran Orta Doğu'da 1960'larda liderliği devralan ABD için de enerji naklinde ve silâh satışında Orta Doğu'daki karakol olmuştur. Hürmüz Boğazı'nı tutan, petrol ve doğalgaz zengini olan ve bölgede Şii etkinliğini kullanabilecek bir İran, ABD'nin bölgedeki çıkarlarını tehdit etmeye başlamıştır. Özellikle 11 Eylül'den sonra Afganistan ve Irak müdahaleleriyle ABD'nin istemediği bir İran portresi çıkmıştır ortaya: Şii hilaliyle bölgesel etkinliğini arttırmış ve nükleer gücünden taviz vermeyen bir İran.

Anahtar Kelimeler: Orta Doğu, İran, jeopolitik, yeni dünya düzeni, Şii hilâli.

ABSTRACT

Persion Geopolitics in the New World Order

The Middle East always was an area of rivalry that great powers had acted political plays. Iran which geopolitical situation is important oil-gas reserves are wealthy, especially had been seen as a strategic area by Great Britain and Russia. Territories of Iran were invaded by these countries in two world wars. Iran was seen as a mean of security of colonies by Great Britain, as a mean of exit to Indian Ocean by Russia. For USA that had taken over leadership in the Middle East Iran became a outentry for transportation of energy supplies and arms sales. Following the Islamic Revolution, Iran that controls the Strait of Hormoz, rich of oil-gas and could use the Shi'ite efficiency began to threaten the interests of the States in the region. Especially after the September 11, new Iranian portrait appeared in the Middle East: Iran which had risen its efficiency with the crescent of Shia and doesn't compromise from the nuclear right.

Key Words: Middle East, Iran, geopolitics, new world order, crescent of Shi'ite.

GİRİŞ

Bulunduğu coğrafyada var olduğundan beri jeopolitik önem arz eden İran, özellikle 11 Eylül'den itibaren bu önemini arttırmıştır. Geçmişten bugüne küresel güç olma hedefi güden her devletin Orta Doğu politikalarında bir satranç taşı olmuştur İran. 19. yüzyılda büyük bir sömürge imparatorluğu olan İngiltere İran'ı sömürgelerine giden yolda bir tampon bölge olarak görürken, Rusya da sıcak denizlere inme politikasının bir aracı olarak görmekteydi. 20. yüzyılda petrolün artan ekonomik önemi, İran'ın jeopolitik konumunun değerini daha fazla arttırmıştır.

Her iki dünya savaşında toprakları İngiltere ve Rusya tarafından paylaşılıp iki nüfuz alanına ayrılan İran, I. Dünya Savaşı sonrası yürütülen iki kutuplu sistemde ABD'nin Orta Doğu'daki ileri karakolu hâline gelmiştir. İran'ın, bölgesel nüfuzunu artırma isteği, lider olma ve bölgenin en büyük askerî gücü olma arayışı ABD'nin silah satışlarını arttırmıştır. İngiltere'nin 19. yüzyılda Rusya'ya karşı oluşturduğu yeşil kuşak hattının en büyük piyonu olan İran, 20. yüzyılda Sovyetlere karşı ABD tarafından kullanılmıştır.

1990'larda süper güç olduğunu ve yeni bir dünya düzeninin başlamış olduğunu ilân eden ABD için İran çevreleme politikasının bir ayağı olmuştur. Amaç devrim sonrası hegemon olmaya çalışan İran'ı dizginlemektir. Ancak 11 Eylül sonrasında şer eksenini olarak ilân edilen İran, jeopolitik avantajını arttırmaya başlamıştır. Bu çalışmada İngiltere'nin kurduğu dünya düzeninin yıkılmasının ardından değişen dünya düzeninde İran'ın konumu ve özellikle 11 Eylül sonrasında kazandığı jeopolitik avantajlar değerlendirilecektir.

I. 20. Yüzyıl Öncesi Dünya Düzeni, Orta Doğu ve İran

Dünya ilk büyük savaşın kutuplaşma sürecine gelene kadar, 1815 Viyana Kongresi ile Fransa'nın dizginlenmesi sonrasında İngiltere'nin kurduğu "güç dengesi" sistemiyle işlemekteydi. Napolyon Savaşları'na karşı Avrupa'da kurulan ittifaklar sistemi bir yüzyıl kadar savaştan uzak tutmuştu dünyayı. Orta Doğu'nun bu yüzyıl içerisindeki önemi, büyük Batılı devletlerin –ki büyüklükleri artık sömürge sayılarıyla ölçülüyordu– sömürge kazanım yarışına girdikleri bir bölge olmasından ileri gelmekteydi. İran, bu bölgede 19. yüzyıl boyunca İngiltere'nin ve Rusya'nın stratejik rekabet alanını oluşturuyordu. 19. yüzyılda Çarlık Rusya'sının Orta Asya yani Türkistan bölgesine ve Kafkaslara hâkim olmasına kadar İran, bölgenin temel aktörlerinden biriydi (Nerimanoğlu, 1997, s. 1175).

Medeniyetlerin beşiği olan Orta Doğu bölgesi pek çok köklü devletin yeşerdiği ve bugüne kadar uygarlıklarını devam ettirdiği bir coğrafya olmuştur. Üç büyük dinin doğduğu ve dolayısıyla içerisinde kutsal kentleri barındıran bu bölge büyük devletlerin yüzyıllar boyu çıkarlarının çatıştığı bir alan olagelmiştir. İran, bölge uygarlıkları içerisinde köklü devlet yapısına ve geleneğine sahip birkaç ülkeden biridir. İran, 19. yüzyıl boyunca İngiltere

tarafından Hindistan'a –yani sömürgelere giden– yolu güvenlik altında tutma, bu yol üzerinde hiçbir güç barındırmama politikasını benimsemiştir. Bu politikanın bir uzantısı olarak İran'ı nüfuzu altında tutmaya çalışmıştır. Rusya içinse İran, sıcak denizlere inme politikasının bir aracı olmuştur. Rusya için üç alternatif vardı Akdeniz'e çıkış yolu olarak: Balkanlar, Osmanlı ve Kafkasya hattı. Balkanlar'da Avusturya'yla çatışma riski vardı ve Osmanlı Devleti toprakları o zamanlar İngiltere'nin başını çektiği Avrupa sisteminin garantörlüğündeydi. Dolayısıyla Rusya Kafkasya'daki toprakları üzerinden İran ve oradan Akdeniz'e çıkışı tercih etmek istemiştir. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüştür. Kuzey Azerbaycan bugünkü Azerbaycan topraklarını oluşturmaktadır. I. Dünya Savaşı ile birlikte İran fiilî olarak iki etki alanına bölünecek, kuzeyi Rusya'nın, güneyi ise İngiltere'nin nüfuzu altına girecektir.

Büyük bir uygarlık mirasına sahip İran, yüzyıllarca bölgede etkin bir güç konumunda yer almıştır ve Sünni Osmanlıyla her zaman stratejik bir rekabet içerisinde olmuştur. Bulunduğu bölgede köklü bir devlet ve diplomasi geleneğine sahip olan İran'ın I. Dünya Savaşı'na kadar toprakları hiçbir devletin işgaline uğramayacaktır.

II. Düzenin 20. Yüzyıldaki Temsilcileri İngiltere ve ABD

20. yüzyılın ilk büyük savaşının dünya çapında çok büyük etkileri olmuştur. Bunların en başında da İngiltere'nin hegemon güç olduğu dünya düzeninin sarsılması gelmektedir. I. Dünya Savaşı Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ağır yenilgisiyle sonuçlanırken ABD'nin son anda savaşa dâhil olmasıyla İtilâf kuvvetlerinin galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Ancak bir fark vardır ki; savaş sonu düzenlemeleri Almanya'yı kanatsız bırakırken, Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Parçalanması planlanan Osmanlı Devleti'nin, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batılı devletler tarafından, öncelikle Orta Doğu toprakları paylaşılmak istenmiştir.

A. Gizli Antlaşmalar, Çizilen Sınırlar ve Oluşturulan Orta Doğu'da İran'ın Konumu

Orta Doğu'nun kaderi 20. yüzyılın başlarında yapılan gizli antlaşmalarla çizilmiştir ve bugün var olan kaosun temelinde de özellikle bunun yatmakta olduğunu ileri sürebiliriz. İran ise İngiltere'nin I. Dünya Savaşı sonrasında çizmek istediği yeni düzenin bir parçasıydı. 19. yüzyılda Rusya'yla stratejik bir rekabet yaşayan İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda yegane amacı Alman etkisinin İran'dan uzak tutulması ve Rusya'ya gerekli yardımın gönderilebilmesi için tampon bölge olarak İran'ın kullanılmasıydı. Rusya'nın ise tarihi Akdeniz'e çıkma politikasının her zamanki gibi bir aracıydı İran. İran coğrafi konumunun sebep olduğu bir dezavantajı yaşamıştır. Kuzeyi Rusya, güneyi de İngiltere tarafından işgal edilen İran aynı zamanda, petrolün 20. yüzyılın başında değerinin artmasıyla petro-politik rekabetin de odağı olmuştur.

İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin kanalıyla İran'da tröstleşmeye başlayan İngiltere, buradaki çıkarlarını korumayı da birincil hedefleri arasında tutmaktaydı.

Fakat İran'ın 20. yüzyılda en fazla jeopolitik yönüyle tehdit algıladığı ülke Rusya olmuştur. Bunun temelinde biraz önce de bahsedildiği üzere tarihî Akdeniz'e çıkma emelinin yanında Almanya'nın İran'ı işgal endişesi de vardır. İkinci bir neden de –ki asıl nedenler bunlardır– İran'ın zengin petrol rezervleri ve Basra Körfezi'ndeki “Trans-İran Demiryolu” hattıyla İran'ın “güney yayılma ekseninde” yer almasıdır. (Caşın, 1999, s. 286). I. Dünya Savaşı'nda da İran'ın akıbeti I. Dünya Savaşı'ndakiyle aynı olmuş ve toprakları işgal altında kalmıştır. Hitler'in saldırgan politikaları ve dönemin İran Şahı'nın Almanya'ya meyilli politikası İngiltere ve Rusya'yı önlem almaya itmiştir. İran'ın Almanya eline geçmesi demek kurulacak faşist nitelikli devletin hem İngiltere'nin hem de Rusya'nın küresel çıkarlarına zarar vermesi demektir.

Bir yüzyıldan daha fazla İran'ın jeopolitik durumu, uzun bir sınırı paylaştığı Rus ve sonra Sovyet emperyalizminin tehdidiyle şekillenmiştir. İran'ın 1945 sonrası İngiltere'ye ve ABD'ye karşı mesafeli politikaları bu tarihî tecrübenin bir sonucuydu (Dietl, 2001: 78). İran, stratejik konumundan dolayı daima Rusya'nın önemli jeopolitik çıkar alanlarından biridir ve öyle de kalmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında Sovyet amaçları bir değişiklik göstermemiş, geleneksel jeopolitik ve stratejik çıkarları korunurken taktiksel değişiklikler olmuştur sadece. Askerî araçların kullanılması yerine siyasi ve ekonomik araçlarla İran etki altında tutulmaya çabalanmıştır (Golan, 1991: 176-177).

B. Eski Kıta'nın Düşüşü ve İki Kutuplu Düzendeki İran'ın Rolü

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde şartlar iki gücün varlığına işaret etmekteydi: Sovyetler Birliği ve ABD. Avrupa 20. yüzyıl'ın iki büyük savaşını yaşadıkdan sonra ekonomik olarak çökmüştür ve ortaya yeni bir düzen koyabilecek gücün yoksundur. Savaş sonrasında iki kutuplu, keskin ideolojik çizgilerle ayrılan sisteminin baş aktörleri olarak ABD ve SSCB, Batı ve Doğu bloklarını temsil etmekteydiler. Ancak Soğuk Savaş'ın etkisi sadece Avrupa'da değil, dünyanın her bölgesinde hissedilmiştir. Bu etkinin yoğun olarak hissedildiği bölgelerden biri de Orta Doğu bölgesi olmuştur. 1950'lerin ortasında Orta Doğu'da üç ayrı kola ayrılmış bir kamplaşma mevcuttur: Batı Bloğu'nun nüfuzu altında olanlar, Doğu Bloğu'nun etkisindeki ülkeler ve Bağlantısızlar.

Bölgedeki varlığını 1960'lara kadar devam ettiren İngiltere, bu yıllardan sonra Orta Doğu'daki yerini ABD'ye bırakmıştır. 1990'daki Körfez Savaşı'na kadar askerî olarak bölgede fiilî bir varlık göstermeyecek olan ABD için İran'ın önemi daha 1950'lerde başlamıştır. Soğuk Savaş'ın şekillendirdiği İran jeopolitiği, ABD için komünizmin etkisinin sokulmamasını gerektiren bir önem taşımaktaydı. 1950'lerde petrolü millileştiren Musaddık'ın devrilmesi ve CIA'in başını çektiği bir operasyonla Şah'ın tahtına kavuşması İran'ın ABD için önemini gösteren önemli bir delil olmuştur. ABD'nin bundan sonraki süreçte İran'la ilişkileri artarak devam edecektir. Bundan sonra İran, ABD'nin başını

çekeceği çeşitli örgütlenmelerin temel taşı olarak görülmeye başlanmıştır. İran'daki rejim ABD için çok önemlidir; çünkü bölgede İran'ın desteklemediği bir oluşum uzun süre vâr olamayacağı gibi İran'ın elde edilememesi hâlinde bölgeye hâkimiyet de söz konusu olamaz. Çünkü İran ihmal edilemeyecek bir coğrafi konuma sahiptir. İran, Asya-Avrupa ekseninin güney geçiş hattını oluşturmaktadır. Aynı zamanda doğuda Orta Asya-Afgan-Hint hattına komşudur. İran ayrıca iki önemli deniz olan Hazar ve Basra Körfezi'nin birbirleriyle bağlantısını sağlamaktadır (Davutoğlu, 2001: 426-427).

1953'teki Musaddık darbesi sonrasında İran ve ABD arasındaki ilişkiler yoğunlaşmış ve bu da ABD için İran jeopolitiğini göz ardı edilemez bir konuma getirmiştir. Şah'ın tahta ABD'nin yaptığı bir operasyonla geri dönüşünden sonra İran, Orta Doğu'da ABD için ileri bir karakol durumuna gelmiştir. Güçlü askerî yapılanması, her yönden kontrolü elde tutan bir rejim, köklü devlet yapısı ve aşılana Fars milliyetçiliğinin birbirine bağladığı, genç nüfusun yoğun olduğu dinamik bir halka sahip ülke Batı Bloğu için büyük önem taşımaktadır.

İran, bulunduğu bölgede her zaman bölgesel güç olma hedefini güden bir devlet olmuştur. Pehlevi Hanedanı döneminde de bu güdü değişmemiş, özellikle 1970'lerde aşırı silâhlanma politikasıyla bu amaç ortaya konmuştur. ABD'den alınan silâhlarla oluşturulan stoklar İran'ı bölgede askerî bir güç konumuna getirmiştir. Aynı zamanda bugün çok tartışma konusu olan İran'ın nükleer çalışmaları da 1950'li yıllarda ABD'nin yardımlarıyla başlamış ve 1970'lerde ilerlemiştir.

İran, 1979'daki devrime kadar Orta Doğu'da uyguladığı iki ayaklı politikanın bir ayağını oluşturmuş ve 1979'daki İslami Devrim'le beraber önemli bir jeopolitik avantajını yitirmiştir. İran ABD için önemli enerji kaynaklarına sahip bir ülke ve stratejik geçiş kavşağı olmakla birlikte devrimden sonra Batı'ya düşmanlaştırılmış bir halka sahip olan düşman bir rejim hâline gelmiştir. Batı, önemli bir pazarını ve Orta Doğu'daki en önemli müttefikini böylece kaybetmiştir (Chubin, 2000: 15).

1979 yılındaki İran İslam Devrimi dünya çapında önemli sonuçlar doğurmuştur. Gerek küresel düzenin hâkimi olan ABD'nin bakış açısında gerekse İran'ın bölgesel vizyonunda köklü değişiklikler yapmıştır. Öncelikle ABD'yi ve SSCB'yi "şeytan" ilân eden İran, İsrail'i de ABD'nin bölgedeki ajanı olarak nitelemiştir. İran'ın bölgesel güç olma tarihsel misyonu değişmemekle birlikte bu yolda uyguladığı politikaları ve müttefikleri değişiklik göstermiştir. Bölgedeki en önemli müttefikleri Suriye olurken, Arap Orta Doğu'sunu devrim ihracı politikasıyla endişelendirmeye başlamıştır. Humeyni'nin ölümüne kadar canlılığını koruyacak olan devrim ihracı politikasının temeli Fars milliyetçiliğine dayalı bir Şiilik propagandasına dayanmaktaydı. Zaten bu nedenle de söz konusu politika başarısızlığa uğramıştır.

İranlıların bölgesel güç olma arzusunun temeli çok eskilere dayanmaktadır. MÖ 6. yüzyılda Ahameniş İmparatorluğu ilk küresel güçtür ve toprakları Yunanistan'dan Hindistan'a kadar uzanmaktadır. Sasani ve Safevi İmparatorlukları zamanında İran büyük bir güce sahiptir. Dolayısıyla söz konusu bölgeler İran'ın doğal etki alanı olarak görülmektedir (Takeyh, 2007: 75). Bunun en açık belirtisi Basra Körfezi'nde egemenlik iddiasında bulunduğu ve Birleşik Arap Emirlikleri ile aralarında bugüne kadar ihtilâflı konuyu oluşturan Abu Musa, Büyük ve Küçük Tunb Adaları'dır. İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra bu adalar üzerindeki egemenlik iddialarını tekrarlamasıyla birlikte Bahreyn'i de kendi toprağı olarak görmesi ayrı bir ihtilâf konusunu oluşturmaktadır.

1979'daki devrimin ardından ortaya atılan devrim ihracı söylemi Şiilik propagandasına dayanmaktadır. Bu yüzden de bu söylem ve dolayısıyla devrim, öncelikle meşruiyetleri sağlam temellere dayanmayan bölge şeyhliklerini ve monarşileri tedirgin etmiştir. Şiiler İran, Azerbaycan, Irak ve Bahreyn'de çoğunluğu oluşturmakta olup Lübnan'ın da en büyük mezhepsel grubudur. Aynı zamanda Afganistan, Pakistan, Hindistan, Kuveyt ve Suudi Arabistan'daki toplam nüfusları 14 milyon civarındadır. Dolayısıyla İran'ın Şiiler üzerindeki propagandası bu devletlerin büyük bir bölümünü endişeye sevk etmiştir (Keskin, <http://www.asam.org.tr/temp/temp410.pdf>). Ancak şurası da bir gerçektir ki; İran Devrimi'nden önce de Şii ayaklanmaları mevcuttur. Yani Şii hareketi birdenbire İran Devrimi'yle vücut bulmamıştır. Irak'ta 1920'lerde İngiliz Hükümeti'ne karşı ayaklanmalar olmuştur örneğin. Dolayısıyla İran Devrimi Şiiliği alevlendirmekle birlikte ona siyasi bir kimlik atfetmesi bakımından Şiileri etkilemiştir (Fuller, 2000: 18-19). Çünkü tarihte çok az Şii devleti vücuda gelmiştir – ki bunlar Iraklı Şiilerin kurdukları Büveyhiler Devleti, İran'da kurulan Safevi Devleti ve en son örnek 1979'daki İran İslam Cumhuriyeti'dir. Dolayısıyla bu devletlerin dışında Şiiler hep yönetilen toplum, hep muhalefet olmuşlardır. İran'da Şiiliği politikalarının temeline oturtan, onu bir dış politika aracı hâline getiren bir devletin ortaya çıkmasıyla 1979'dan itibaren bir Şii jeopolitiğinin varlığı konuşulmaya, hissedilmeye başlamıştır (Şahin, 2006: 40-41). Şii jeopolitiği hiçbir zaman abartıldığı kadar büyük bir etki yapmamıştır. İran, devrimini ihraç etmede başarısız olmuştur. Bunda da en büyük engellerden biri, Şiilik'le birlikte harmanlanan Fars milliyetçiliğinin bölge ülkeleri tarafından dışlanması saymazsak, ABD'nin ve Irak'ın, İran'ın devriminin bölgeye yayılmasını engellemek için karşısına çıkmaları olmuştur. 1980-1988 İran-İrak Savaşı İran halkının devrime dört elle sarılmasına yol açmakla birlikte savaş sonu muhasebesi ve 1989'da Humeyni'nin ölümü İran'ı daha pragmatist bir yöne çekmeye başlamıştır.

C. Sovyetler Birliği Sonrasında ABD'nin Küresel Hegemonya Arayışında İran'ın Oynadığı Rol

1990 yılında Orta Doğu bölgesinde önemli olaylar meydana gelmeye başlamıştır. Bunlardan biri Irak'ın Kuveyt'i işgali ve akabinde koalisyon

güçlerinin Irak'a saldırısı, diğeri de 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması olmuştur. Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında ABD, koalisyon güçleriyle birlikte Irak'ı durdurmuş ve ABD Başkanı George Bush yeni bir dünya düzeninin başlamakta olduğunu ilân etmiştir. Bu ilân, ABD'nin fiili-askerî olarak Orta Doğu'ya adım atışı ve bir anlamda bugün olanların temelini atan bir tohum olmuştur. Irak'ın bölgeden tasfiye sürecinin başlangıcı olarak da kabul edebiliriz.

1990'daki Körfez Müdahalesi sonucu ABD tarafından yürürlüğe konulan "çifte kuşatma" politikası İran ve Irak'ı kısaç içine almıştır. Kuveyt Savaşı'na kadar ABD'nin Körfez'e yönelik politikası "güç dengesi" sistemine dayanmıştır. Devrim öncesi İran, Suudi Arabistan ve Irak ittifakı, devrimden sonra da Irak ve Suudi Arabistan'ın güçlendirilerek İran'a savaş açılması bu stratejinin ayakları olmuştur. Körfez Savaşı'ndan sonra ise güç dengesinin yerini İran ve Irak'ın bölgesel etkinliğinin kırılmasını hedefleyen çifte kuşatma politikası almıştır (İzzeti, 2005: 182).

Körfez'in iki büyük gücü olan İran ve Irak, Birleşik Devletler'in dâhil olduğu bir güvenlik sistemine tamamıyla karşıydılar. ABD'nin bölgede iki temel çıkarı vardı: Körfez devletlerinin güvenliği ve bu devletlerin büyük petrol rezervleri (Murden, 2002, p. 56). 1990'larda ABD'nin varlığının Körfez'de gittikçe yoğunlaşması İran'ın can damarlarından birinin kesilmesi anlamına gelmekteydi. İran jeopolitiğinin ana damarları Basra Körfezi, Arap Orta Doğu'su ve Orta Asya ile Doğu Asya'dan oluşan Avrasya jeopolitik alanıydı (Takeyh, 2007: 78).

İran için Basra Körfezi, her ne kadar devrimin ilk yıllarında dile getirilen devrim ihracı söylemleriyle Arap Orta Doğu'su ön plana çıktıysa da, birinci öncelikli stratejik bölgedir. Çünkü Körfez, İran'ın petrol ihracında hayati değerde olması münasebetiyle ekonomik can damarıdır (Takeyh, 2007: 78). Orta Doğu'da Ahameniş İmparatorluğu'nun dünya devleti hâline gelmesiyle, Fars Körfezi de bir Fars Denizi hâline gelmeye başlamıştır İranlılara göre. İran'ın Basra Körfezi'ne yönelik modern çağlardaki en büyük başarısı Safevî hükümdarlarından Şah Abbas zamanında Bahreyn, Bender Abbas ve Keşm ve Hürmüz adalarının fethi olmuştur. Ancak İran'ın Körfez'deki güçlü konumu her zaman aynı şekilde devam edememiştir. İran, Nadir Şah zamanında önemli bir deniz gücüne sahip olmuş; fakat 19. yüzyılda Avrupalı devletlerin güç mücadelelerinde eski pozisyonunu koruyamamıştır. Körfez ülkesi olarak özellikle daha önce de değinildiği üzere İngiliz-Rus rekabetinin satranç tahtası olan İran, 20. yüzyıl'ın her iki dünya savaşında da bu iki devlet tarafından topraklarının işgalinin ardından Körfez'de yeniden güç kazanmaya çabalayacaktır (Ramazani, 1973: 9, 12-13, 16).

1979'daki İran İslam Devrimi'yle beraber İran'ın Körfez'e yönelik politikası değişiklik göstermiştir. Pehlevi iktidarı döneminde Şah'ın Körfez devletleriyle olan rekabeti ve onlara yönelik şüphesine karşılık statükonun devamından yana

bir politika sergilenmiştir. Fakat devrimle birlikte ideolojik bir çıkış olmuş, Humeynî tarafından ortaya atılan mustazafinlerle müstekberinlerin mücadelesi konsepti statükoyu tehlikeye atmıştır (Dietl, 2001: 69). Humeynî döneminde ideolojik yaklaşılan Körfez'e ve Orta Doğu'ya yönelik politikalar, Humeynî'nin ölümünün ardından ideolojik olmaktan çok ulusal çıkarlara dayanmaya başlamıştır. Yani Rafsancani'yle beraber İran, pragmatist bir politika takip etmeye başlamıştır. Bu politikaya paralel olarak bölgesel güvenliğin devamını sağlamaya, Arap komşularıyla iyi ilişkiler kurmaya ve özellikle İran Devrimi'nin yayılımı tehlikesine karşı 1980'lerde kurulan Körfez İş birliği Konseyi ile ilişkilerini geliştirmeye çabalamıştır (Milani, 1996: 84).

ABD'nin Irak'a müdahalesinden sonra Yeni Bir Dünya Düzeni'ni uygulamaya koyduğu yıllar İran'da Rafsancani'nin liderlik yılları olmuştur. ABD'nin kurmaya çalıştığı yeni düzende Körfez'de daha fazla varlık göstermeye çalışması İran'ın tercih etmediği bir durumdur. İran, 1990 yılında büyük bir hava, deniz ve askerî güce sahiptir ve Basra ve Umman Körfezleri'ni kontrol altında tutabilmektedir (Dietl, 2001: 71). 1990'larda kaydettiği gelişmeler –nükleer çalışmalarda bulunmaya hız vermesi, Rusya ve Çin'le geliştirdiği ilişkiler neticesinde silâhlanmaya devam etmesi, balistik füze programları geliştirmesi- İran'ın bölgesel konumunu güçlendirirken ABD'nin bölgesel çıkarlarını tehdit etmiştir (Murden, 2002: 69). Devrim öncesi İran, ABD'nin askerî desteğiyle Basra Körfezi'nin jandarması konumundayken, devrimden sonra özerk bir politika izlemeye başlamıştır. İzlenen temel politika da Körfez'in güvenliğinin bölge ülkeleri tarafından belirlenmesi, sorunların bölge ülkeleri arasında dış müdahale olmaksızın çözümlenmesidir (Sariolghâlâm, 2000: 99). Buna yönelik dönemin en somut adımı İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'den gelmiştir. İran tarafından Körfez'in güvenliğinin dış güçlerden ziyade bölgesel güçler tarafından sağlanmasına yönelik bir güvenlik sözleşmesi fikri ortaya atılmıştır. Ancak uygulanması ABD'nin bölgeden tamamen çekilmesine bağlı olan böyle bir adım işlerlik kazanamamıştır (Takeyh, 2007:81-82). Tam tersi Körfez Savaşı sonrası ABD, bölge ülkelerini Irak gibi bölgesel hegemon arayışındaki devletten kurtaran bir güç olarak görülmeye başlamıştır. ABD'nin varlığını Hatemi döneminde de tehdit olarak gören İran, bu dönemde her şeye rağmen bölge ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirme politikası gütmüştür ve bölge devletlerinin iç işlerine karışmama yönünde tavır sergilemiştir (Takeyh, 2007: 84).

Tüm dünya açısından olduğu kadar İran açısından da büyük önem taşıyan olaylardan biri de Sovyetler Birliği'nin dağılışı ve komünizmin çöküşü olmuştur. İran'ın Avrasya derinliğine nüfuz edebilmesi için bir fırsat yaratmıştır. Ancak İran tarih boyunca sınır komşusu olan Rusya'dan sürekli tehdit algılamıştır. Rusya olası Türkiye ve İran etkisine karşı 1993'te “yakın çevre” doktrinini ilân ettikten sonra İran Orta Asya'da Rusya'ya rağmen politika izlemeye cesaret edememiştir. Jeokültürel avantajını kullanmaya çalışan İran bu merkezî bölgede daha çok ekonomik iş birliğini yürütmüş, bunun

karşılığında Rusya'yla nükleer teknoloji transferini tercih ederek stratejik iş birliğini yeğlemiştir. Rusya kartı, kendisini “haydut devlet” statüsünde değerlendiren ABD'ye karşı İran'ın elinde jeopolitik bir koz olmuştur.

III. 11 Eylül ve İran Jeopolitiğinin Kazandığı Yeni Boyut

11 Eylül 2001'deki saldırılar en fazla Orta Doğu bölgesinin gündeme yerleşmesine neden olmuştur. ABD'nin bu saldırılardan sonra terörün kaynağını Orta Doğu olarak göstermesi ve yeni bir Orta Doğu şekillendirme arayışı, bu bölgeyi gündemin ilk sıralarına taşımıştır.

ABD'nin 11 Eylül sonrası Körfez'deki varlığının daha belirgin bir biçimde hissedilmesi İran'ı en çok endişelendiren husus olmuştur. Bunun yanında Afganistan'da Taliban rejimi ile Irak'ta Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesi, iki düşman rejimden kurtarması bakımından bölgede İran'ı rahatlatmıştır. Ancak bunun İran'ı çok sevindirdiği de söylenemez. Çünkü İran iki düşman rejimden kurtulurken; ABD gibi daha güçlü bir devlet sınırlarının ötesine yerleşmiştir.

İran, bugün bölgede 3 temel tehditle karşı karşıyadır: 1. Birleşik Devletler'in bölgedeki askerî gücü, 2. ABD'nin İran içindeki etnik çatışmaları kısırtma ve rejimi sarsma teşebbüsleri, (**Stability in the Persian Gulf: Regional and Transatlantic Perspectives**, 2005, p. 86), 3. İsrail tehdidi.

İran, ABD'nin Irak ve Afganistan'da kendisi olmadan isitkrarı ve güvenliği sağlayamayacağını düşünmektedir (Keskin, <http://www.asam.org.tr/temp/temp410.pdf>). Irak ve Afganistan müdahalelerinden sonra İran'ın nüfuzu oluşan Şii hilâli sayesinde artmıştır. Bugün Kuveyt'in % 25-30'unu, Irak'ın % 60-65'ini, Bahreyn'in % 60-70'ini, Suudi Arabistan'ın % 10'unu, Birleşik Arap Emirlikleri'nin % 10'unu, Katar'ın % 25'ini Şiiilerin oluşturduğu tahmin edilmektedir (Mokhtari, 2005: 212, Arı, 2004: 108-117). Buna Afganistan'daki Hazara Şiiileri ve Lübnan'daki Şiiileri de ekleyebiliriz. Bazı uzmanlara göre, ABD müdahalelerinden sonra Orta Doğu'da bölgesel etkisi olacak bir Şii eksen ortaya çıkmıştır. İran da izole edilmiş bir ülke olarak elbette ortaya çıkan bu Şii jeopolitiğinden yararlanmak isteyecektir. Dolayısıyla 11 Eylül'den sonra İran jeopolitiğinin en fazla öne çıkan unsuru Şii jeopolitiği olmuştur. İran, 1979'daki devrimden sonra özellikle Irak'ta, Bahreyn'de ve Lübnan'da bölgesel nüfuzunu genişletme politikası gütmüştür. Bu ülkelerde özellikle Şii radikal örgütleri kullanma politikasını takip etmiştir (Şahin, 2006: 41-42). Bu yüzden devrimden itibaren –bugün de dâhil olmak üzere- İran, terörizme destek veren ülke olarak görülmüştür. Terörizm İran'ın etkisini genişletmek ve rejimini yaymak için öncelikli araçlarından biri olmuştur. Özellikle 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen suikastlar ve çeşitli devletlerin temsilciliklerine düzenlenen saldırılar, İran üzerinde şüpheleri yoğunlaştırmış ve bunların müsebbibi olduğuna inanılan İran'ı Batı'nın ve bölge devletlerinin büyük bir çoğunluğunun gözünde terörist devlet konumuna getirmiştir (Mohaddessin, 1993: 113).

İran'ın, bölgesinde Şii jeopolitiğinden yararlanabilmesi için bazı engelleri aşması gerekmektedir: **1.** ABD gücü, **2.** Sünni devletler, **3.** İsrail engeli.

Orta Doğu'da 1950'lerin sonlarından itibaren İngiltere'nin boşluğunu ABD doldurmaya başlamış ve bugüne kadar Orta Doğu'da kendi çıkarlarına ters düşen her türlü oluşuma karşı çıkmıştır. 1979'daki devrimden beri de İslami rejimin güçlenmesini ve bölgesel nüfuz sağlamasını tehdit olarak algılamaktadır. İran, bugün Taliban ve Saddam rejimlerinden kurtulmakla birlikte ABD'yle sınır komşusu olmuştur. İran'ın Şiilik nüfuzunu kurabilmek için Büyük Orta Doğu Projesi ile bölgeyi kendi çıkarlarına göre şekillendirmek isteyen ABD'yi etkisiz hâle getirmesi gereklidir. Aynı zamanda bölgedeki daimî ABD müttefiki olan İsrail için İran çeşitli açılardan –ki en önemli faktör nükleer gücü ve Filistin'de Hamas'ı desteklemesidir- bir tehdit sayılmaktadır. İsrail, İran'ın hem Şiileri kullanarak hem de nükleer güce dönüşerek bölgede etkin hâle gelmesini engellemek istemektedir. Üçüncü bir sorun da Sünni devletlerin İran'dan duyduğu tedirginliktir. 1979'daki devrimden bugüne Körfez'de başta Suudi Arabistan olmak üzere İran büyük bir tehdit olarak görülmektedir. ABD'nin Irak müdahalesinden sonra Irak'ta ortaya çıkan Şii devleti ile birlikte Arap dünyası arasında bir Arap Şii devleti yaratılmış oldu. Bölgenin çoğu Sünni devletleri iktidarlarının sarsılmasından ve baskın bir Şii gücünden korkmaktadırlar (Şahin, 2006: 43-46).

Bütün bu sorunların yanında Irak'taki değişim bugün hiç olmadığı kadar İran'a jeopolitik-jeostratejik ve jeokültürel bir avantaj sağlamıştır. İran'a Basra Körfezi'nde geçmişe oranla daha fazla etkinlik ve Orta Doğu coğrafyasında hareket alanı sağlamıştır. Oluşan Şii jeopolitiği dünya petrolünün 1/3üne sahip olması dolayısıyla küresel bir önem arz etmektedir. İran'ın özellikle Irak'ta ve Lübnan'da gösterdiği etkinlik ABD'ye Körfez'e bölge devletlerinin rızasıyla daha fazla yığınak yapma olanağı sağlamıştır (Keskin, <http://www.asam.org.tr/temp/temp410.pdf>). Oysa İran'ın Körfez'e yönelik temel politikası dış müdahale olmaması gerektiği üzerinedir. İran, Körfez bölgesine en büyük tehdit olarak Batı'yı –en başta da ABD'yi– görmektedir. İran, bölgede tüm devletlerin oluşturacağı ekonomik bir yapılanmanın bölge güvenliğini ve istikrarını sağlayabileceğini düşünmektedir (İzzetî, 2005: 127).

İran, geçmişte diğer küresel güçler için olduğu gibi bugün de ABD için büyük jeopolitik önem arz etmektedir. İran, Avrasya dediğimiz dünyanın yaşam alanını oluşturan Orta Asya, Orta Doğu ve Kafkaslar'da merkez ülke konumundadır ve Orta Asya ile Kafkasya'yı Orta Doğu'ya bağlayan geçittir. Ayrıca küresel ekonominin geçiş noktaları olan Körfez Bölgesi'ni ve Hürmüz Boğazı'nı kontrol etme kabiliyetine sahiptir. Yani geçişi tıkadığı anda küresel ekonomik dengeler de altüst olabilir. İran ayrıca önemli enerji kaynaklarına sahip olmakla birlikte bir nükleer güç olma yolunda ilerlemektedir. Çin, Hindistan ve Rusya'yla ilişkilerini yoğun tutmakta ve Doğu Asya'ya doğru nüfuzunu derinleştirmektedir. Bu da ABD'nin kurmak istediği düzene ters düşen bir politikadır (Eslen, 2006: 5).

İran ABD açısından jeopolitik üstünlükleriyle mutlaka elde edilmesi gerekli olan bir ülkedir. 1- ABD, Irak müdahalesinden sonra Orta Doğu'da nüfuzunu

arttıran bir İran'ın Şiilerden oluşan jeopolitik ve jeokültürel eksenini istememektedir, 2- Gündemden nükleer gelişmeleriyle hiç düşmeyen İran, kitle imha silâhlarının yanı sıra gelişmiş füze sistemlerine de sahiptir, 3- Irak ve Afganistan'da askerî güçleri olan ABD, İran'ı da katarak Avrasya hayat sahasına egemen olmak istemektedir; ki İran Körfez'e ve Hürmüz Boğazı'na hâkim konumuyla petrol ihracını tıkama kapasitesini haizdir (Eslen, 2004: 15).

İran'ın nükleer güç kapasitesi jeopolitik bir avantaj olarak görülmektedir İranlılar tarafından. İran'ın jeopolitik konumunu güçlendirecek bu nükleer gücün aynı zamanda ABD ve İsrail üzerinde de caydırıcı etki yaratacağına inanılmaktadır (Stability in the Persian Gulf: Regional and Trans-atlantic Perspectives, 2005: 88). İran, yalnızlığını gidermenin ve 11 Eylül'den sonra kendisine yönelen tehditleri karşılayabilmenin yolunu ve dolayısıyla dokunulmaz ülke statüsüne kavuşmanın çaresini bu politikada görmektedir. Böylece bölgesel hegemon konumu üzerinden rejimini de kuvvetlendirmiş olacak ve içeriden devrilme tehlikesini de bertaraf etmiş olacaktır.

SONUÇ

Orta Doğu coğrafyası geçmiş yüzyıllardan beri büyük güçlerin rekabet alanı olmakla birlikte özellikle petrolün 20. yüzyılın başlarında değerinin artmasından sonra giderek önem kazanmıştır. İran ise bu petrol rekabetinin İngiltere ve Rusya arasında yaşandığı, bölgenin köklü medeniyetlerinden ve devletlerinden biridir. Özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra ABD tarafından şer üçgeninin içinde gösterilmesinden sonra gündemden hiç düşmemiştir. Asya'yı Avrupa'ya bağlayan köprünün önemli bir ayağını oluşturan İran petrol nakil hattıdır. Pehlevi Hanedanı'nın iktidarda olduğu yıllardan beri nükleer güç sahibi olmak istemektedir. Koyu bir Fars milliyetçiliğine sahip olmasının yanında 1979'dan beri resmî mezhebi Şiiliği coğrafyasında kullanmaktadır. Genç ve dinamik bir nüfusu olup, etnik bazı problemleri olsa da dışarıdan gelecek bir saldırıya karşı birlik oluşturabilecek bir ulus-devlet kimliğine sahiptir. Bu gibi özellikleriyle İran bölgeye ilişkin herhangi bir oluşumda ya da planda göz ardı edilemeyecek bir jeopolitik özellikler bütününe sahiptir. Dolayısıyla bugüne kadar küresel güce erişmiş her devletin –farklı çıkarlara sahip olarak da olsa– kurduğu düzende İran önemli bir konumda yer almıştır.

İslami devrim sonrasında hem bölge devletleri hem de ABD tarafından devrim ihracı ve “Ne Doğu Ne Batı” politikasından dolayı İran rejimi, düşman rejim olarak görülmüştür. Fars milliyetçiliğiyle Şiiliği karıştırdığı bir ideolojiyi yaymada başarısız olan İran'ın hedeflerine giden yolu bugün ABD açmıştır. 11 Eylül sonrasında ABD'nin Afganistan ve Irak'a müdahaleleri İran için bölgesel nüfuz kurma hedefinde önemli bir fırsat yaratmıştır. Çoğu uzmanlara göre bölgede bir Şii hilâli oluşmasını sağlayan ABD, İran'ın bölgedeki nüfuzunu arttırmıştır. İran hâlâ Körfez bölgesinde büyük bir avantaja sahiptir. Petrol ihracında can damarı olan Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı'nı kontrol edebilmektedir. Petrol ihracında Körfez'deki konumuyla birlikte petrol

fiyatlarındaki artış da ona büyük avantaj sağlamaktadır. Üstelik İran'ın da Irak'ta işgal öncesinde olduğu gibi dolar yerine euro'ya geçiş yapması ABD'nin bölgesel çıkarlarına ters düşecek bir hamledir. Ancak ABD'nin herhangi bir saldırısı başarıya ulaştığı takdirde Körfez'deki üstünlüğünü kaybedecek ve belki rejimi devrilecek, ABD'nin istediği rejim kurularak bölgede en büyük jeopolitik üstünlüğü yine ABD sağlamış olacaktır. Bu yüzden özellikle son yıllarda nükleer güce ağırlık veren İran, bölgesel nüfuzunu kurarak bölgede nükleer güce sahip olan İsrail'e ve ABD'ye karşı da dokunulmazlık zırhı kazanmak istemektedir.

İran'ın bölgedeki jeopolitik üstünlüğünü koruyabilmesi sadece bölge devletlerindeki Şii nüfusla mümkün görünmemektedir. Neticede sınırlarının yanı başına kendisinden çok daha güçlü bir devlet yerleşmiştir. ABD küresel üstünlüğünü tartışılmaz bir şekilde sağlamlaştırmak için İran'ın bulunduğu Avrasya merkezî bölgesine egemen olmak zorundadır ve bu merkezî alanın en önemli ülkesi de İran'dır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra İran'ın Orta Asya devletlerine nüfuz etmesinden korkan Batılı ülkeler, bu bölgeye İran'ın radikal rejimine karşı Türkiye'nin ılımlı İslam'ını öne sürmüşlerdir. Bu jeopolitik rekabet alanında Türkiye ve İran mücadelesi yaratılırken ABD, bu yaşam alanına ekonomik olarak yatırım yapmıştır. Ancak bugüne kadar uzun bir sınıra sahip olduğu Rusya'ya rağmen politika izleyemeyen ve ABD'ye karşı Rusya kartını saklı tutan İran, bu ülkeyle jeostratejik bir iş birliği içerisinde.

Bugün bölgedeki pek çok gelişmenin temelinde, potansiyel tehdit olarak algılanan İran hegemonyası yatmaktadır. İsrail'in Lübnan'da Hizbullah'a karşı savaşması ve Filistin'deki Hamas'a yönelik politikaları, Şii etkinin bölgeye yayılımına karşı algılanan tehdidin tezahürleridir. 11 Eylül'den sonra yeni düzende ortaya atılan Büyük Orta Doğu Projesi'nin kilit noktası da İran'dır. Bu proje, özünde demokrasi ve özgürlük gibi kavramların şekillendirdiği bir yeniden yapılanma planı olarak ortaya atılmıştır. Ancak bölge devletleri içerisinde İran dışında demokratik gelişim için hiçbir ülkeye baskı yapılmamaktadır. Bu da bize Büyük Orta Doğu Projesi'nin aslında kurulmak istenen yeni dünya düzeninde küresel hegemonyaya giden jeopolitik hamlelerden ibaret olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arı, Tayyar, (2004), **Irak, İran ve ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya**, İstanbul: Alfa Yayınları: 108-117.

Çaşın, Mesut Hakkı, (1999), "İran'ın İki Deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları", **Avrasya Dosyası**, 5(3), 286.

Chubin, Shahram, (2000), "Iran's Strategic Predicament", **Middle East Journal**, 54(1), 15.

Davutoğlu, Ahmet, (2001), **Stratejik Derinlik**, İstanbul: Küre Yayınları: 426-427.

Dietl, Gulshan, (2001), “Iran in the Emerging Greater Middle East”. Björn Möller (ed.) **Oil and Water: Cooperative Security in the Persian Gulf**. London; New York: I. B Tauris Publishers. 69, 71, 78.

Eslen, Nejat, (2004), “ABD’nin Vazgeçilmez Hedefi: İran”, **Cumhuriyet Strateji**, Sayı: 24, 15.

----, (2006), “ABD’nin Avrasya Satranç Tahtasındaki Zorlu Hamlesi: İran”, **Cumhuriyet Strateji**, Sayı: 82, 5.

Fuller, Graham and Francke, Rend Rahim, (2000), “Is Shi’ism Radical?”, **Middle East Quarterly**, March, 18-19.

Golan, Galia, (1991), **Soviet Policies in the Middle East From World War Two to Gorbachev**. Cambridge: Cambridge University Press: 176-177.

İzzeti, İzzetullah, (2005), **İran ve Bölge Jeopolitiği**. İstanbul: Küre Yayınları: 127, 182.

Keskin, Arif, “İran-Suudi Arabistan İlişkileri ve Şii Jeopolitiği”, <http://www.asam.org.tr/temp/temp410.pdf>

Milani, Mohsen M., (1996), “Iran’s Gulf Policy: From Idealism and Confrontation to Pragmatism and Moderation”, Jamal S. Al-Suwaidi (ed.) **Iran and the Gulf: A Search for Stability**. UAE: The Emirates Center for Strategic Studies and Research. 84.

Mohaddessin, Mohammad, (1993), **Islamic Fundamentalism: The New Global Threat**. USA: Seven Locks Pres. 113.

Mokhtarı, Fariborz, (2005), “No One Will Scratch My Back: Iranian Security Perceptions in Historical Context”, **Middle East Journal**, 59 (2), 212.

Murden, Simon W., (2002), **Islam, The Middle East, and The New Global Hegemony**. USA: Lynne Rienner Publishers: 56, 69.

Nerimanoğlu, Kâmil Veli, (1997), “Vahit Azerbaycan Ülküsü’nün Çağdaş Problemleri”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 16, 1175.

Ramazanı, Rouhollah K., (1973), **The Persian Gulf: Iran’s Role**. USA: University Pres of Virginia, 9, 12-13, 16.

Sarıolghâlâm, Mahmood, (2000), “Basra Körfezi Güvenliği: İran Politikasının Analizi”. Augustus Richard Norton (ed.) **Orta Doğu Politikaları ve Güvenlik: Yeni Yönelimler**. İstanbul: Büke Yayınları: 99.

Stability in the Persian Gulf: Regional and Transatlantic Perspectives, (2005), 132nd Bergedorf Round Table, Dec. 2nd-4th, Dubai. 86, 88.

Şahin, Mehmet, (2006), “Şii Jeopolitiği: İnan İçin Fırsatlar ve Engeller”, **Akademik Orta Doğu**, 1(1), 40-43, 46.

Takeyh, Ray, (2007), **Gizli İnan: İslam Cumhuriyeti’nde G ve Paradox**. İstanbul: Ekvator Yayıncılık: 75, 78, 81-82, 84.